

ноенергетичні, з Киргизстаном – прикордонні), які перешкоджають виходу двосторонніх відносин на новий якісний рівень.

Розділ 15. Багатовекторна політика Узбекистану та її наслідки для політичного й економічного розвитку країни

Багатовекторна зовнішня політика Узбекистану, яка протягом усього періоду незалежності є характерною рисою для цієї країни, була закріплена у низці законодавчих актів. Так, зокрема, 26 грудня 1996 р. ухвалено закон «Про основні принципи зовнішньополітичної діяльності Республіки Узбекистан»²⁷², в якому підкреслювалося, що Узбекистан надає пріоритетне значення міждержавним утворенням, які допомагають забезпечити стабільний розвиток країни та її безпеку, але не бере участі у військово-політичних блоках. У законі констатовалося, що Узбекистан буде з усіма державами світу рівноправні, взаємовигідні відносини, які виключають втручання у внутрішні справи або якесь порушення суверенітету Узбекистану.

У 2012 р. закон «Про основні принципи зовнішньополітичної діяльності Республіки Узбекистан» втратив силу, оскільки 10 вересня 2012 р. був ухвалений закон «Про затвердження Концепції зовнішньополітичної діяльності Республіки Узбекистан». Концепція 2012 р. забороняла вступ Узбекистану у військові блоки, розміщення іноземних військових баз на території країни, відправку військ для участі у миротворчих або інших військових акціях за кордоном. Крім того, концепція визначила Центральну Азію пріоритетним регіоном зовнішньої політики Узбекистану. По суті, концепція закріплювала нейтральний статус Узбекистану та багатовекторну зовнішньополітичну і зовнішньоекономічну політику цієї держави.

Проте, принципи зовнішньої політики Узбекистану, викладені у вищезазначених документах, під час правління президента І. Карімова (1990–2016), неодноразово порушувалися. В цілому, зовнішня політика І. Карімова, характеризувалася різкими змінами зовнішньополітичного курсу, постійним балансуванням між Китаєм, США, Росією. Так, наприклад, 15 травня 1992 р. у Ташкенті більшістю країн-членів СНД був підписаний Договір про колективну без-

272 Закон Республіки Узбекистан «Об основных принципах внешнеполитической деятельности Республики Узбекистан от 26.12.1996 г. № 336-І. URL: <https://lex.uz/docs/39322>

пеку, який вступив в силу 1994 р. терміном на 5 років з можливістю продовження після закінчення кожних 5 років. У 1999 р. Узбекистан відмовився від подальшої участі в цьому договорі, пояснюючи, що договір не сприяє вирішенню конфліктів Узбекистану з його центральноазіатськими сусідами з питання демаркації кордонів.

У 2001 р., після подій 11 вересня в США, Узбекистан передав США для використання у військових операціях проти афганських талібів колишній радянський військовий аеродром в селищі Ханабад біля м. Карші. Але в 2005 р. уряд Узбекистану зажадав від США вивести цю базу з території Узбекистану у відповідь на санкції, запроваджені Вашингтоном за репресії та «нерозбірливе застосування сили» проти учасників антиурядових виступів в Андижані. Влада Узбекистану розцінила санкції Європейського Союзу та США як втручання у внутрішні справи.

23 листопада 2005 р. Генеральна Асамблея ООН ухвалила резолюцію, яка засуджувала дії уряду Узбекистану за політичні репресії в Андижані. За резолюцію проголосувало 74 країни, 58 країн утримались, а 39 голосували проти, серед них Росія, Китай, Індія, Куба, Саудівська Аравія, більшість країн СНД, низка африканських й азійських країн.

У 2006 р. Узбекистан відновив своє членство в ОДКБ (утворена на базі ДКБ у 2002 р.) й аеродром в Ханабаді з цього року почала використовувати військова авіація Росії, що було, по суті, відступом Узбекистану від задекларованого ним принципу неучасті в будь-якому військово-політичному блоці. Проте, в 2012 р. Узбекистан призупинив своє членство в ОДКБ (характерно, що не вийшов остаточно, а «призупинив», тобто, залишив шанс відновити в разі необхідності своє членство). З цього часу аеродром використовують тільки узбецькі повітряні сили.

У 2010-х рр. зовнішня політика президента І. Карімова набула прозахідного характеру. 2014 р. у Ташкенті відкрито регіональне представництво НАТО, розпочалось співробітництво з США в проведенні узбецької військової реформи і постачання американської зброї Узбекистану.

Що стосується політики Узбекистану щодо євразійської економічної інтеграції, під час правління І. Карімова вона також мала непослідовний характер.

Як відомо, значне скорочення економічних відносин між пострадянськими країнами після розпаду СРСР і, відповідно, різке погіршення їх економічного становища спонукало уряди деяких з цих держав,

включаючи Узбекистан, до спроб відродити торгово-економічні і коопераційні зв'язки між ними. Так, 24 вересня 1993 р. у Москві уряди дев'яти пострадянських держав – Вірменії, Азербайджану, Білорусі, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Росії, Таджикистану і Узбекистану – підписали Договір про створення Економічного союзу. Договір встановлював етапи інтеграції, схожі з тими, які були передбачені Римським договором про створення ЄС. Зокрема, мова йшла про поетапне поглиблення інтеграції через зону вільної торгівлі, митний союз, спільний ринок товарів, послуг, капіталів і робочої сили, економічний союз. Проте, жодна країна СНД цей Договір не ратифікувала.

Потім 15 квітня 1994 р. була підписана Угода про створення в межах СНД зони вільної торгівлі, але і ця угода не вступила в дію, оскільки не всі країни її ратифікували. Така ж доля спіткала й Угоду про створення Платіжного союзу, ухвалену 21 жовтня 1994 р.

У рамках бажання запустити процес регіональної інтеграції, в 1994 р. було створено Центрально-Азіатське економічне співтовариство, яке в 2002 р. було перейменоване в Центрально-Азіатське співробітництво (ЦАС), куди входили Казахстан, Киргизстан, Таджикистан і Узбекистан. Проте якихось відчутних здобутків від діяльності цього об'єднання не було. В 2004 р., за пропозицією І. Карімова, в ЦАС прийнято Росію, що стало початком кінця цієї організації. Одночасно з участю в ЦАС Узбекистан у 1999 р. приєднався до євроорієнтованої ГУАМ, створеної в 1997 р. Україною, Азербайджаном, Грузією і Молдовою. Однак у 2005 р. Узбекистан вийшов із організації, оскільки вона, за словами узбецьких керівників, не враховувала економічні інтереси Узбекистану.

У 2000 р. Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан підписали угоду про створення ЄврАзЕС, метою якого було створення між країнами-членами єдиного ринку товарів і послуг. У 2005 р. ЦАС (за винятком Узбекистану) об'єдналось з ЄврАзЕС і припинило своє існування. Узбекистан вступив в ЄврАзЕС лише у 2006 р., після запровадження проти нього в жовтні 2005 р. санкцій з боку західних країн у відповідь на події в Андижані. Але вже 2008 р. Узбекистан «призупинив» своє членство в ЄврАзЕС. Як закономірний результат: у 2009 р. західні санкції проти Узбекистану були зняті.

Необхідність збереження своїх торгових позицій на ринках Росії та інших країн СНД змусила Узбекистан приєднатися до Договору про зону вільної торгівлі²⁷³, який 18 жовтня 2011 р. в Санкт-Петербурзі

273 Договір про зону вільної торгівлі. 18.10.2011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/997_n25#Text

підписали і з часом ратифікували Україна, Росія, Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова і Таджикистан. 31 травня 2013 р., у Мінську був підписаний Протокол про застосування Договору про ЗВТ між його сторонами і Республікою Узбекистан²⁷⁴, який вступив у силу 16 травня 2014 р.

Йдучи шляхом економічної інтеграції 29 травня 2014 р. РФ, Білорусь і Казахстан підписали Угоду про створення ЄАЕС, відповідно до якої, такий союз, що включає в себе Митний союз і ЄЕП, почав функціонувати з 1 січня 2015 р.

10 жовтня 2014 р. у Мінську відбулося засідання Ради керівників держав СНД, а також засідання Міждержавного комітету ЄврАзЕС і Вищої євразійської економічної ради ЄАЕС. Президенти країн-членів ЄврАзЕС підписали договір про припинення з 1 січня 2015 р. діяльності цієї організації, економічні функції якої були передані Євразійському економічному союзу, договір про створення якого парламенти Білорусі, Казахстану і Росії ратифікували незадовго до Мінського засідання.

Що стосується Узбекистану, то при президенті І. Карімові вступати в ЄАЕС узбецьке керівництво не мало наміру, оскільки це, на його думку, могло обмежити можливість Узбекистану проводити багатовекторну політику, яка передбачає розвиток економічних відносин з різними країнами, намагаючись при цьому максимально зберегти політичний та економічний суверенітет, уникнути міцної залежності від тієї чи іншої країни-партнера. Крім того, під час президентства І. Карімова Узбекистан намагався грати роль регіонального лідера серед нових держав – колишніх середньоазіатських республік СРСР²⁷⁵. При цьому, узбецьке керівництво використовувало такі фактори як приналежність до ісламу і посилення на спільне тюркське походження (принаймні, в стосунках з Казахстаном, Киргизстаном і Туркменістаном).

Проте намагання Узбекистану стати регіональним лідером й реалізувати великодержавні амбіції не могли бути втіленими в життя внаслідок періодичних конфліктів між центральноазіатськими країнами, обумовлених відсутністю чіткої демаркації державних кордонів, проблемами використання водних ресурсів. Хоча Узбекистан має найбільшу кількість населення серед інших країн Цен-

274 Протокол о применении Договора о зоне свободной торговли от 18 октября 2011 года между его Сторонами и Республикой Узбекистан (Минск, 31.05.2013). URL: <http://komitet.info/upload/iblock/258/258b764f494b4b5cc1696857e34ff817.pdf>

275 Фарамани Р., Моради Г. Узбекистан – региональная сверхдержава Центральной Азии? Реальность или дилемма. *Центральная Азия и Кавказ*. 2014. Т. 17. Вып. 2. С. 66–81.

тральної Азії, його сучасний економічний і військовий потенціал не відповідає критеріям регіональної держави.

Обережне ставлення сучасного Узбекистану до різного роду союзів із Росією має й історичний підтекст. Адже саме Російська імперія спочатку у 1860–1870-х рр. підкорила три незалежних узбецьких держави – Бухарський емірат, Кокандське та Хівинське ханства, потім перетворила їх на російські протекторати, а згодом ліквідувала їх незалежність – Коканда у 1876 р., Бухари і Хорезму у 1920 р.

Що стосується внутрішньої соціально-економічної політики Узбекистану, то під час президентства І. Карімова держава грала провідну роль в економіці, зокрема, проводився курс на збереження в державній власності більшості промислових підприємств і банків, у фінансовій сфері проводилася політика валютних обмежень і контролю. Приватний сектор грав другорядну роль і не виходив за межі, окреслені для нього державою. Політика в галузі промислового виробництва була спрямована на імпортозаміщення, в галузі зовнішньої торгівлі широко використовувалось обмеження імпорту тарифними та нетарифними бар'єрами.

Незадовільні результати економічного розвитку Узбекистану спонукали нового президента Ш. Мірзієєва (з 2016) ініціювати програму економічних реформ, спрямовану на впровадження в економіку Узбекистану низки ліберальних заходів. Так, у 2017–2018 рр. була впроваджена вільна конвертація національної валюти по поточних операціях, знято обмеження на купівлю іноземної валюти, лібералізована діяльність банків, знижені деякі податки і митні платежі, створено більш сприятливий діловий клімат та умови для залучення іноземних інвестицій, проведені судові й адміністративні реформи. Починаючи ще з 2008 р., в Узбекистані створювали безмитні зони з пільговим режимом оподаткування з метою залучення іноземних інвестицій. Але при президенті І. Карімові було запущено лише три таких зони, а після його смерті новий уряд створив додатково ще 14 вільних економічних зон. Водночас процес приватизації в країні йде повільно, більшість великих підприємств і фінансових установ Узбекистану продовжують залишатися у власності держави – понад 50% від усіх виробничих активів країни і понад 80% банківського сектору²⁷⁶.

Економічний лібералізм означає ставку, перш за все, на розвиток приватного сектору, на залучення іноземних інвестицій, проведення ліберальної валютно-фінансової і зовнішньоторговельної політики.

276 Юсупов Ю. Экономические реформы в Узбекистане: достижения, проблемы, перспективы. 04.08.2020. URL: <https://fpc.org.uk/экономические-реформы-в-узбекистане/>

Державний капіталізм, навпаки, означає визначальну роль держави в регулюванні і стимулюванні економічного розвитку, в інвестиційному процесі, здійснення політики жорсткого державного контролю в галузі валютно-фінансових операцій, наявність великого державного сектору, включаючи значну частину промисловості, політику субсидування національних товаровиробників з боку держави, різні форми протекціонізму для захисту внутрішнього ринку. При цьому, в країнах державного капіталізму існує великий приватний сектор, зокрема, добре розвинений середній та малий бізнес, активно використовуються ринкові методи, заохочуються іноземні інвестиції.

Державний капіталізм є моделлю, який дозволив Китаю, Південній Кореї, Тайваню та деяким іншим країнам Південно-Східної Азії досягти значних успіхів в соціально-економічному розвитку. Використання ними моделі державного капіталізму пояснюється тим, що приватний бізнес, як місцевий, так і іноземний, був не дуже зацікавлений робити довгострокові інвестиції в розвиток індустріального сектору, створення і розвиток високотехнологічних підприємств або в імпортозаміщення. Аналогічне небажання приватного бізнесу робити довгострокові інвестиції у ці галузі можна спостерігати в пострадянських країнах, де приватні інвестори, як місцеві, так і іноземні, вкладають гроші, насамперед, у добування сировини, енергоресурсів, виробництво напівфабрикатів, будівництво житла та торгово-розважальних центрів, торгівлю, фінансовий сектор та в сферу послуг, тобто в галузі, що дають швидкі окупність і прибуток.

На нашу думку, враховуючи гострі внутрішні соціально-економічні проблеми Узбекистану, модель державного капіталізму для нього була б більш придатною і дала б кращі результати, ніж модель ліберальна.

Узбецькі економісти – прихильники економічного лібералізму сподіваються, що вступ Узбекистану до Світової організації торгівлі, розвиток політичних і економічних стосунків з країнами Заходу буде сприяти прискоренню проведення реформ, спрямованих на лібералізацію внутрішньої і зовнішньої економічної політики держави. Ліберальні економісти вважають, що саме лібералізація економіки, розвиток, перш за все, приватного сектору, інтеграція в глобальну економіку, іноземні інвестиції дадуть сильний поштовх для успішного розвитку Узбекистану, дозволить вирішити соціально-економічні проблеми країни²⁷⁷.

Проте, не слід переоцінювати значення іноземних інвестицій для технологічного розвитку економік недостатньо розвинених країн. Як

277 Там же.

відмічає Міністерство економічного розвитку і скорочення бідності Узбекистану за підсумками 2020 р., іноземні інвестори вкладають гроші насамперед в добування природного газу, розробку інших природних ресурсів, а також в будівництво. Іноземні інвестиції в галузі більш високого технологічного рівня залишаються на низькому рівні²⁷⁸.

Уявлення, що простий перехід від державницької економічної моделі до моделі ринкового лібералізму кардинально вирішить соціально-економічні проблеми Узбекистану, не враховує той факт, що розвиток будь-якої країни залежить не тільки від обраної нею соціально-економічної моделі, але й від сукупності різних зовнішніх і внутрішніх чинників. Що стосується зовнішніх факторів, то економіка Узбекистану залежить від обсягів іноземних інвестицій, попиту на узбецькі товари за кордоном, світових цін на них, економічної ситуації в країнах, з якими Узбекистан підтримує розвинені торгово-економічні стосунки, стану політичних і економічних відносин Узбекистану з іншими державами світу, загального стану світової економіки тощо.

До внутрішніх чинників, що впливають на розвиток країни, слід віднести такі, як вже наявний економічний і науково-технічний потенціал, кількість населення, темпи його зростання, рівень загальної й професійної освіти, географічне положення країни, її кліматичні та екологічні умови, наявність чи відсутність цінних природних ресурсів. Крім того, на соціально-економічний розвиток країни впливає історично-цивілізаційна спадщина, тобто, накопичений історичний досвід, релігійні та культурні особливості народу, його менталітет, відношення до праці, національні традиції.

У багатьох випадках саме історично-цивілізаційна спадщина країни суттєво впливає на діяльність її політичних і суспільних інститутів, може сприяти або, навпаки, гальмувати соціально-економічний розвиток. Застосування в різних країнах однієї і тієї ж політичної і соціально-економічної моделі може давати різні результати саме внаслідок різних внутрішніх особливостей таких країн.

Серед нагальних внутрішніх проблем Узбекистану слід назвати проблему бідності та масового безробіття. Середня зарплата в Узбекистані дорівнює близько 250 дол. Враховуючи те, що доходи розпо-

278 На треть сократились прямые иностранные инвестиции в экономику Узбекистана. 01.03.2021. URL: <https://eodaily.com/ru/news/2021/03/01/na-tret-sokratilis-ryamyje-inostrannye-investicii-v-ekonomiku-uzbekistana>

діляються між різними верствами населення Узбекистану вкрай нерівномірно, мільйони людей отримують значно меншу зарплату, або не можуть знайти ніякої роботи, оскільки для країни характерним є хронічне безробіття.

Значною мірою сучасні соціально-економічні проблеми Узбекистану є наслідком дуже швидкого зростання населення, яке відбувається в умовах нестачі сільськогосподарської землі і водних ресурсів. Таке зростання призводить до перенаселення і відповідно – до високого рівня незайнятості, оскільки можливості економіки Узбекистану не дозволяють дати роботу швидко зростаючому працездатному населенню. Так, в 1991 р. кількість постійного населення Узбекистану складала 20,6 млн осіб, а за станом на 1 січня 2022 р. вже 35,2 млн, що на 712 тис. більше ніж на 1 січня 2021 р., тобто, населення Узбекистану зросло за рік на 2,1%²⁷⁹. Таке швидке зростання кількості населення в Узбекистані створює серйозні соціально-економічні і екологічні проблеми, наприклад, нестачу місць у школах.

Висока народжуваність полягає в ісламській традиції багатодітності та ісламському погляді на роль жінки в сім'ї та суспільстві. Уряд Узбекистану, де позиції ісламу дуже сильні, не наважується проводити політику контролю за народжуваністю, оскільки вона призвела б до масових виступів населення країни проти влади.

Вирішити цю проблему можна лише через більш активне залучення жінок у виробництво, в економічне і суспільне життя, зростання рівня освіти узбецького населення, що може спричинити перехід до більш низького рівня народжуваності, аналогічно тому, як це мало місце в європейських країнах. Проте, в європейських країнах перехід до сучасних, вкрай низьких, показників народжуваності (що також має негативні соціально-економічні наслідки) зайняв тривалий історичний час і супроводжувався зниженням ролі церкви в суспільстві, втратою релігійної свідомості у значної частини населення. В ісламських країнах, навпаки, модернізація, принаймні зараз, не означає зменшення ролі ісламу і це є однією з головних причин збереження традиції багатодітності в ісламських країнах.

Тому, ймовірно, і надалі населення Узбекистану протягом тривалого часу буде швидко зростати. Відповідно, загостряться проблеми перенаселення та безробіття, внаслідок чого мільйони узбецьких трудових мігрантів будуть працювати за кордоном, в країнах, де існує попит на дешеву, малокваліфіковану робочу силу. Крім того, за-

279 Демографическая ситуация в Республике Узбекистан. URL: <https://stat.uz/images/uploads/reliz2021/demogpressreliz270122ru.pdf>

гостриються актуальні для Узбекистану екологічні проблеми, зокрема, проблема водопостачання.

Наразі гідроенергетичні ресурси Узбекистану складають лише 4,92% всієї території країни, загальні водні ресурси – 50–60 км³ на рік, з яких тільки 12,2 км³ формується на території Узбекистану, а решта надходить з гір Тянь-Шаню і Паміру, тобто, із сусідніх Киргизстану і Таджикистану.

Зростання населення Узбекистану, яке, як прогнозують, збільшиться до 2030 р. до 40 млн, призведе до відповідного зростання потреб у воді з боку населення, сільськогосподарського та промислового виробництва, що, в свою чергу, матиме наслідком скорочення наявних водних ресурсів на 7–8 км³. При цьому дефіцит водних ресурсів до 2030 р. зросте з нинішніх 13–14% до 44–46%, що дуже негативно вплине на економіку країни та рівень і якість життя її населення.

За даними Всесвітнього банку, потік води в басейні р. Сирдар'я до 2050 р. може знизитися на 2–5%, а в басейні ріки Амудар'я – на 10–15%, що матиме дуже негативні наслідки не тільки для населення та економіки, зокрема, для сільського господарства Узбекистану, але й для роботи існуючих в країнах Центральної Азії ГЕС, продуктивність яких може знизитися до 20%.

Ще більше загостриться проблема висихання Аральського моря, рівень якого знижується щорічно зі швидкістю 0,5 м на рік. Процес висихання Аралу було закладено ще в радянський період, коли воду з Амудар'ї і Сирдар'ї, які впадають в Арал, почали брати для зрошення бавовниці. Країни Центральної Азії створили Міжнародний фонд спасіння Аралу, проте далі підписання декларацій і меморандумів справа поки не йде. Між країнами, де беруть початок ріки і країнами, де існує дефіцит водних ресурсів, немає узгодженої політики регулювання водних ресурсів, відсутній спільний підхід до водокористування відповідно до міжнародних стандартів²⁸⁰.

У 2018 р. був створений трастовий фонд під егідою ООН з питань забезпечення безпеки людей, що живуть в регіоні Приаралля, що включав аспекти охорони здоров'я, екології, соціального захисту та інші. Очевидно, що відтворити Арал в його колишніх розмірах неможливо. Зараз зусилля узбецького уряду і низки міжнародних ор-

280 Алимджанов Б. Водные проблемы Узбекистана: вопросы экологии и менеджмента. 22.04.2020. URL: <https://cabar.asia/ru/vodnye-problemy-uzbekistana-voprosy-ekologii-i-menedzhmenta.uz/ru/>

ганізацій і фондів зосереджені на пом'якшенні негативних наслідків висихання Аралу для місцевого населення.

18 травня 2021 р. на пленарному засіданні 75-ої сесії Генеральної Асамблеї ООН була одногослоно ухвалена спеціальна резолюція щодо проголошення регіону Приаралля зоною екологічних інновацій і технологій, запропонована президентом Узбекистану Ш. Мірзієєвим. Резолюція передбачає ухвалення колективних заходів для впровадження енерго і водозберігаючих технологій, комплексного використання принципів «зеленої» економіки, розвитку екотуризму та інші²⁸¹.

Влада Узбекистану на чолі з президентом Ш. Мірзієєвим розглядає багатовекторну політику, як один із шляхів вирішення внутрішніх нагальних соціально-економічних проблем країни. Керівники Узбекистану добре розуміють, що одним із факторів успішності багатовекторної зовнішньої політики, можливості одночасно отримувати інвестиції і матеріальну допомогу від різних країн (зокрема, з тих країн, які є геополітичними противниками), є нейтральний статус Узбекистану.

Нова Оборонна доктрина, ухвалена 9 січня 2018 р., закріпила військовий нейтралітет Узбекистану²⁸². Також у країні була прийнята Стратегія дій з п'яти пріоритетних напрямків розвитку Республіки Узбекистан у 2017–2021 рр.²⁸³. У цих документах підтверджується принцип багатовекторної зовнішньої політики, спрямованої на розвиток рівноправного співробітництва з різними країнами, серед яких основними партнерами є Росія, інші країни-члени ЄАЕС, Китай, Туреччина, Південна Корея, США, деякі країни-члени Євросоюзу. Узбекистан ставить за мету отримати від них максимально можливу економічну і технічну допомогу, інвестиції, технології, ринки збуту для узбецьких товарів, а також ринки праці для своїх трудових мігрантів, і зберегти при цьому, наскільки можливо, свій національний суверенітет, включаючи економічний.

На структурі зовнішньої торгівлі Узбекистану, можна бачити економічне значення тієї чи іншої держави для економіки Узбекистану.

281 «Узбекистан в корне изменил идеологию решения Аральской катастрофы» - Элдор Арипов. 22.05.2021. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2021/05/22/arak/>

282 Оборонная доктрина Республики Узбекистан. Утверждена Законом Республики Узбекистан от 9 января 2018 года № ЗРУ-458. URL: <https://lex.uz/docs/3495906#3497648>

283 Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан в 2017–2021 годах. Приложение № 1 к Указу Президента Республики Узбекистан от 7 февраля 2017 года № УП-4947. URL: <https://lex.uz/docs/3107042#3109624>

За даними узбецького Державного комітету по статистиці²⁸⁴, найбільш важливими торговими партнерами Узбекистану в 2021 р. були Росія, частка якої складала 17,9% зовнішньоторгового обороту Узбекистану (7 млрд 517 млн дол. США), частка Китаю дорівнювала 17,7% (7 млрд 441 млн), Казахстану – 9,3% (3 млрд 910 млн), Туреччини – 8,1% (3 млрд 388 млн), Республіки Корея – 4,5% (1 млрд 889 млн), Киргизстану – 2,3% (952 млн), Туркменістану – 2,3% (882 млн дол. США).

У 2021 р. найважливішими імпортерами в Узбекистан були Росія – 5,4 млрд дол. США, Китай – 4,9 млрд, Казахстан – 2,7 млрд, Туреччина – 1,7 млрд, Південна Корея – 1,8 млрд, Німеччина – 692 млн. Найважливішими країнами, куди йшов узбецький експорт у 2021 р., були КНР – 2,5 млрд, РФ – 2 млрд, Туреччина – 1,6 млрд, Киргизстан – 791 млн США.

У торгово-економічних відносинах Узбекистану із західними країнами, лише Німеччина займає більш-менш значне місце. Загалом обсяги експорту Узбекистану в західні країни вкрай незначні.

Таким чином, країни-члени ЄАЕС у сукупності та КНР є головними партнерами Узбекистану в його міжнародних економічних стосунках. Провідну роль займають стосунки Узбекистану з Росією, які розвиваються на основі «Договору про основи міждержавних відносин, дружби і співробітництва між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан» від 30 травня 1992 р., «Договору між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан про поглиблення економічного співробітництва на 1998–2007 роки» від 12 жовтня 1998 р., «Договору про подальше поглиблення всебічного співробітництва у військовій і військово-технічній галузях» від 11 грудня 1999 р., «Договору між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан про стратегічне партнерство» від 16 червня 2004 р., «Договору про союзницькі відносини між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан» від 15 листопада 2005 р. У 2018 р. ухвалена Програма економічного співробітництва між урядами Російської Федерації і Республіки Узбекистан на 2019–2024 рр., створено Міжурядовий комітет по економічному співробітництву між Російською Федерацією і Республікою Узбекистан.

Росія також є головним напрямком для узбецьких трудових мігрантів, кількість яких постійно змінюється. Так, у 2018 р. у Росії працювало понад 4 млн трудових мігрантів з Узбекистану²⁸⁵, в 2019 р. –

284 Внешнеторговый оборот Республики Узбекистан. URL: https://stat.uz./images/uploads/reliz2021/tashqi_savdo_dekabr_210122ru.pdf

285 Поток гастарбайтеров из Таджикистана сократился за пять лет на 40%. 08.02.2019. URL: eadaily.com/ru/news/2019/02/08/potok-gastarbayerov-iz-tadzhikistana-sokratilsya-za-pyat-let-na-40

близько 2,2 млн, а наприкінці січня 2021 р., за даними Міністерства економічного розвитку Узбекистану, знаходилося 1 млн 192 тис. трудових мігрантів. Це складало 71% від загальної кількості узбецьких трудових мігрантів, які на кінець січня 2021 р. працювали за кордоном. При цьому в Казахстані знаходилося 209 тис. узбецьких трудових мігрантів (12%), у Південній Кореї – 62 тис. (4%), у Туреччині – 43 тис. (3%)²⁸⁶.

Таке скорочення можна пояснити закриттям кордонів у зв'язку з пандемією коронавірусу, що розпочалась у 2020 р. Зниження рівня економічної активності, зростання рівня безробіття в пострадянських країнах, включаючи Росію, призвело до того, що багато хто з трудових мігрантів, зокрема, узбецьких, які там працювали, втратили роботу і були вимушені повернутися до своїх рідних країн, де вони, тим більше, не можуть знайти будь-яку роботу.

Відповідно, в 2020 р. значно знизився рівень валютних надходжень в Узбекистан від переказів трудових мігрантів, що стало додатковим чинником загального погіршення економічної ситуації в країні, адже грошові перекази трудових мігрантів в багатьох випадках є єдиним джерелом існування для їх сімей. Вони також є важливим джерелом для поповнення бюджету Узбекистану. За даними Центробанку Росії, в 2019 р. із Росії в Узбекистан узбецькими фізичними особами було переказано 4,7 млрд дол. США²⁸⁷, а в 2020 р. – лише 927 млн дол.²⁸⁸

Зняття деяких коронавірусних обмежень для поїздок іноземців, а також зростання економічної активності в Росії, сприяло збільшенню кількості трудових мігрантів з Узбекистану в Росії у 2021 р. Як повідомило МВС Росії, в січні-вересні 2021 р. в Міграційній службі Росії зареєструвалося понад 3 млн громадян Узбекистану, які приїхали в Росію з метою працевлаштування²⁸⁹.

За президентства Ш. Мірзієєва Ташкенту вдалося налагодити більш конструктивні відносини з Москвою, ніж це було раніше. Так, у жовтні 2018 р. відбувся державний візит президента Росії В. Путіна в Узбекистан під час якого було підписано 20 двосторонніх докумен-

286 В Минэкономразвития озвучили количество мигрантов из Узбекистана. 30.01.2021 URL: <https://uz.sputniknews.ru/20210130/v-Minekonomrazvitiya-ozvuchilo-kolichestvo-migrantov-iz-Uzbekistana-15901366.html>

287 Денежные переводы в Узбекистан из России достигли пика за 5 лет. 17.03.2020. URL: <https://www.spot.uz/ru/2020/03/17/russia/>

288 На сколько увеличались денежные переводы трудовых мигрантов из РФ. 01.02.2021. URL: <https://uz.sputniknews.ru/20210201/na-skolko-velichilis-denezhnyerepovedy-trudovych-migrantov-iz-RF-15908045.html>

289 МВД РФ: За последние 9 месяцев более 3 миллионов узбекистанцев встали на учет в целях трудоустройства. 14.12.2021. URL: <https://rus.ozadik.org/a/31607328.html>

тів міждержавного рівня та 785 двосторонніх угод між регіонами РФ та Узбекистану на загальну суму 27,1 млрд дол. Домовленостями, зокрема, передбачається будівництво з допомогою Росії першої в Узбекистані атомної електростанції. В ході візиту були також укладені угоди щодо відкриття в Узбекистані філій низки російських вищих учбових закладів (на додачу до вже існуючих в країні філій російських вузів)²⁹⁰.

Росія висловила готовність взяти участь у реалізації проекту будівництва залізниці Термез – Мазарі-Шаріф – Кабул – Пешавар, яка буде проходити через Афганістан. У жовтні 2021 р. «Узбецькі залізні дороги» і «Російські залізні дороги» домовились розпочати підготовчі роботи з будівництва цієї залізниці. Попередня вартість проекту оцінюється в 5 млрд дол., а транзитний потенціал – у 20 млн т вантажів. Ця залізниця має зв'язати країни Євросоюзу, Росію, Узбекистан, Афганістан, Пакистан, Індію і країни Південно-Східної Азії та набагато скоротити час і вартість перевезення вантажів між Європою та Азією²⁹¹. Водночас, цілком зрозуміло, що інвестування в будівництво цієї залізниці та початок робіт з реалізації проекту залежать від того чи буде стабільне політичне становище в Афганістані.

Загалом станом на 2021 р. накопичені російські інвестиції в країнах Центральної Азії дорівнюють 50 млрд дол., зокрема в економіку Узбекистану – 10 млрд дол.²⁹².

У 2018 р. між Узбекистаном і Росією був підписаний Договір про військово-технічне співробітництво, завдяки якому Узбекистан може купувати зброю в Росії за пільговими цінами, які Москва надає державам-членам ОДКБ. У вузах міністерства оборони Росії проходять навчання узбецькі військовослужбовці. В жовтні 2018 р. міністри оборони Узбекистану і Росії підписали угоду про взаємне використання повітряного простору військовими літаками, яке надає право військово-транспортним літакам обох держав здійснювати безпосадочні польоти над територіями Росії й Узбекистану²⁹³.

У листопаді 2021 р. президент Узбекистану Ш. Мірзієєв зустрівся з президентом В. Путіним у Москві. В ході візиту було підписано 18 документів, серед яких комплексна програма економічного співробіт-

290 Итоги визита Владимира Путина в Узбекистан. URL: www.sib-science.info/ru/gas/k-itogam-22102018

291 Россия привлекают в выгодный проект в Афганистане. 30.10.2021. URL: <https://vz.ru/economy/2021/10/30/952311.html>

292 Россия инвестировала в Центральную Азию 50 млрд дол. 20.05.2021. МИД. URL: eadaaily.com/ru/news/2021/05/20/rossiya-investirovala-v-centralnuyu-aziyu-50-mlrd-mid

293 Алексеева Н. «Гарантии безопасности»: как развивается военно-техническое сотрудничество России и Узбекистана. 12.10.2018. URL: <https://russian.rt.com/ussr/article/563545-uzbekistan-odkb-voennoe-sotrudnichestvo>

ництва між Узбекистаном і Росією на 2022–2026 рр., угода про співробітництво в галузі інформаційної безпеки, угода про співробітництво в галузі освіти, угоди в галузі інвестицій та кредитів.

У зв'язку з поверненням талібів до влади в Афганістані влітку у 2021 р. з 30 липня по 10 серпня в Сурхандар'їнській обл. Узбекистану пройшли спільні узбецько-російські військові навчання, а з 5–10 серпня 2021 р. – спільні військові навчання Узбекистану, Росії і Таджикистану. Влітку 2021 р. Узбекистан закрив кордон з Афганістаном, оскільки не бажає приймати звідти біженців. По-перше, тому, що не має достатньо матеріальних ресурсів для розміщення та утримування цих біженців на узбецькій території, а, по-друге, побоюється, що серед афганських біженців можуть бути ісламські екстремісти і терористи. Водночас уряд талібів запевняє, що Афганістан готовий розвивати добрі відносини з усіма країнами, включаючи Узбекистан.

Китай є найважливішим торгово-економічним партнером Узбекистану. Він розглядає Узбекистан як важливу транзитну країну, тому інвестує в розвиток його транспортної інфраструктури.

У травні 2018 р. президент Узбекистану Ш. Мірзієєв відвідав Китай. За підсумками візиту було підписано понад 100 угод на загальну суму 20 млрд дол. На початку 2020 р. в Узбекистані працювало 1 652 підприємства (16% від загальної кількості) з китайськими інвестиціями, з них 120 підприємств – з 100% китайським капіталом.

На сьогодні Узбекистан разом з Китаєм реалізує 284 довгострокових інвестиційних проекти на 30,4 млрд дол., з яких 17,1 млрд дол. – це кредити міжнародних фінансових організацій та іноземних банків, а решта прямі китайські інвестиції. Китайські інвестиції переважно йдуть в інформаційно-комунікаційну сферу, нафтогазову і хімічну промисловість, у розвиток транспортної інфраструктури, створення транспортних коридорів для транзиту китайських вантажів у країни Європи і зони Перської затоки, а також в гідроенергетику, сільське господарство, легку промисловість, фармацевтику, виробництво будівельних матеріалів. Узбекистан здійснює співробітництво з Китаєм у рамках китайської стратегії «Один пояс – один шлях»²⁹⁴.

Узбекистан є членом Шанхайської організації співробітництва, а також Організації ісламського співробітництва. У вересні 2019 р. Узбекистан вступив в Тюркську раду (з 2021 – Організація тюркських держав).

Відносини Узбекистану з Туреччиною у другій половині 2010-х рр. вийшли на стратегічний рівень, зокрема, у квітні 2018 р. була ство-

294 Кутбидинов Ю. Китайский вектор узбекской экономики. 09.04.2020. URL: <https://review.uz/post/kitayskiy-vektor-uzbekskoy-ekonomiki>

рена узбецько-турецька рада стратегічного співробітництва вищого рівня. У лютому 2020 р. президент Ш. Мірзієєв відвідав Туреччину з офіційним візитом.

Сучасний Узбекистан приділяє багато уваги розвитку співробітництва з США. В травні 2018 р. відбувся державний візит президента Ш. Мірзієєва до США, під час якого президенти обох країн зробили спільну заяву про початок «нової ери стратегічного партнерства». Вони також домовились реалізовувати двосторонній план військового співробітництва, розрахований на 5 років. Узбекистан закупав деякі види американської зброї, в американських військових закладах проходять навчання групи узбецьких військовослужбовців, проводяться спільні з американцями військові навчання. Водночас обсяги товарообігу Узбекистану з США і рівень американських інвестицій в узбецьку економіку, у порівнянні з Китаєм і Росією, залишаються незначними. США просуває власний механізм регіональної інтеграції – об'єднання США і п'яти країн Центральної Азії, так званий альянс C5+1.

Як відмічає узбецький політолог Н. Імамова: «Вашингтон намагається не допустити входження Узбекистану в ЄАЕС, підтримуючи заходи щодо боротьби з тероризмом й економічне співробітництво, а також просуваючи західні цінності». США можуть заблокувати вступ Узбекистану до СОТ у разі його входження в ЄАЕС²⁹⁵. Вважаємо, що для США Узбекистан є цікавим головним чином в геополітичному і військово-стратегічному аспектах, особливо після виводу американських військ із Афганістану влітку 2021 р. Можна припустити, що між Узбекистаном і США буде розвиватися, перш за все, політичне і військово-технічне співробітництво.

У лютому 2019 р. між Євросоюзом і Узбекистаном розпочалися і продовжуються переговори щодо укладання Угоди про розширене партнерство і співробітництво, яка повинна замінити існуючу Угоду про партнерство і співробітництво між Узбекистаном і ЄС, яка була підписана 1 червня 1996 р. і діє з 1 липня 1999 р.

У грудні 2020 р. Єврокомісія достроково ухвалила рішення надати Узбекистану статус бенефіціара Загальної системи преференцій GSP+, що полегшить доступ узбецьких товарів на європейські ринки, ніж це передбачає GSP. Країни, які включають у число бенефіціарів GSP+, зобов'язані виконувати 27 основних міжнародних конвенцій,

295 Імамова Н. Узбекистан перед вибором: США или Россия. 02.12.2019. URL: <https://www.golos-ameriki.ru/a/uzbekistan-faces-choice-between-closer-ties-to-us-russia/5189180.html>

в тому числі, про права людини, права робітників, захист навколишнього середовища і клімату. GSP+ передбачає постійний моніторинг того, як країни, що стали бенефіціарами системи, виконують свої зобов'язання. Надання Узбекистану цього статусу свідчить про те, що ЄС позитивно оцінює соціально-економічні реформи, які реалізує уряд Узбекистану²⁹⁶.

Нова угода про розширене партнерство і співробітництво між ЄС і Узбекистаном створить сприятливіші умови для економічного співробітництва і торгівлі між ними. Однак, знижуючи деякі бар'єри на шляху доступу узбецьких промислових товарів на ринок ЄС, угода не гарантує збут цих товарів, що мають там конкурувати з місцевими та товарами країн, які мають угоди про асоціацію і вільну торгівлю з ЄС. Слід також враховувати фактор географічної віддаленості Узбекистану від європейського ринку, що призводить до високих транспортних витрат, і, в свою чергу, збільшує ціни на узбецькі товари. Крім того, ЄС здійснює протекціоністську політику, субсидуючи своїх сільськогосподарських товаровиробників і практикуючи систему безмитних квот для імпортих продовольчих і сільськогосподарських товарів, у тому числі для країн, які мають угоди з ЄС про асоціацію або розширене партнерство і співробітництво. В цьому зв'язку можна зробити висновок, що основними ринками для узбецьких товарів залишатимуться ринки пострадянських країн і Китаю.

Узбекистан намагається також значно покращити і розвивати відносини зі своїми найближчими центральноазіатськими сусідами. В листопаді 2019 р. у Ташкенті відбулися консультації голів держав Центральної Азії, в ході яких вони обговорили проблемні питання у відносинах між цими країнами. Зокрема, між Узбекистаном і Киргизстаном укладено договір про кордони, відповідно до якого було демарковано 80% державного кордону. Крім того, Узбекистан заявив про готовність взяти участь у будівництві киргизької гідроелектростанції Камбаратинськ (Камбар-Ата). З Туркменістаном укладено договір про стратегічне партнерство. Обидві країни спільно відкрили залізничний та автомобільний мости через Амудар'ю, важливий елемент транспортного шляху Узбекистан – Туркменістан – Іран – Оман²⁹⁷.

Значно поліпшилися відносини між Узбекистаном і Таджикистаном. Так, у 2018 р. була досягнута домовленість щодо спільного будів-

296 Узбекистан приєднався к соглашению Европейского союза GSP+. 09.04.2021. URL: <https://review.uz/post/uzbekistan-prisoedinilsya-k-soglasheniyu-evropeyskogo-soyuza-gsp+>

297 Aripov E. Uzbekistans neue Rolle in Zentralasien. *Welt Trends. Das aussenpolitische Journal*. 2018. № 136. S. 17.

ництва на території Таджикистану в басейні ріки Зеравшан двох ГЕС, які будуть виробляти електроенергію для потреб Узбекистану. Фінансування проекту здійснюватиметься за рахунок міжнародних фінансових організацій, а також власних коштів Узбекистану і Таджикистану, які створили спільне підприємство з будівництва²⁹⁸.

26 травня 2021 р. в м. Ашхабаді була підписана угода між урядом Узбекистану і урядом Туркменістану про Спільну узбецько-туркменську міжурядову комісію з водогосподарських питань. Представники обох країн висловили впевненість, що підписання цієї угоди сприятиме розвитку співробітництва в галузі спільної експлуатації трансграничних водних ресурсів²⁹⁹.

У порівнянні з політикою І. Карімова, позиція Узбекистану щодо євразійської інтеграції значно змінилася. Ташкент підняв рівень свого національного координатора в СНД із заступника міністра закордонних справ до заступника прем'єр-міністра та відновив свою участь в Економічній раді СНД.

Окрім участі в ЗВТ СНД, до якої Узбекистан приєднався в 2014 р., узбецьке керівництво планує створити ЗВТ і з ЄАЕС. 7 жовтня 2019 р. Міністерство економіки і промисловості Узбекистану опублікувало проект Концепції комплексного соціально-економічного розвитку республіки до 2030 р. відповідно до якого у 2022–2025 рр., після структурних змін в економіці, буде необхідно вивчити наслідки входження Узбекистану в ЄАЕС і СОТ, провести лібералізацію торгової політики і привести її у відповідність до норм СОТ.

Проект Концепції викликав неоднозначну реакцію в Узбекистані. Узбецький економіст Ю. Юсупов, Директор Центру сприяння економічному розвитку Узбекистану, підкреслив, що поруч з деякими плюсами, можливий вступ Узбекистану до ЄАЕС закриває шлях до СОТ, і змусить Узбекистан увійти не лише в економічний, але й де-факто в політичний союз із Росією і, таким чином, стати заручником її непередбачуваної зовнішньої політики³⁰⁰.

9 січня 2020 р., після ретельного вивчення проблеми вступу чи не вступу Узбекистану в ЄАЕС, експерти Центру економічних дослі-

298 Узбекистан и Таджикистан построят две ГЭС на реке Зерафшан. 13.03.2020. URL: eadaily.com/ru/news/2020/03/13/uzbekistan-i-tadzhikistan-postroyat-dve-ges-na-reke-zarafshan

299 Ташкент и Ашхабад подписали соглашения о трансграничных реках. 27.05.2021. URL: eadaily.com/ru/news/2021/05/27/tashkent-i-ashhabad-podpisali-soglasheniya-o-transgranichnyh-rekah

300 Клуб заложников российской политики. Экономист Юлий Юсупов – о вступлении Узбекистана в ЕАЭС. 18.10.2019. URL: <https://fergana.agency/articles/111489/>

джен при адміністрації президента Узбекистану підготували і подали узбецькому керівництву доповідь, яка стверджує, що членство Узбекистану в ЄАЕС вигідно для узбецької економіки. Серед переваг такого членства: покращення умов праці і правового статусу узбецьких трудових мігрантів у Росії та інших країнах ЄАЕС, збільшення обсягів узбецького експорту в країни ЄАЕС, спрощення умов транзиту узбецьких товарів територією Казахстану і Росії³⁰¹.

Водночас значна частина узбецького політикуму не бажає зближення, і, тим більше, – членства в ЄАЕС. Противники членства Узбекистану в ЄАЕС вказують, що це значно уповільнить процес набуття Узбекистаном членства в СОТ, призведе до негативного впливу на розвиток деяких галузей економіки, оскільки Узбекистан, як член ЄАЕС, буде вимушений відкрити свій внутрішній ринок для країн-членів ЄАЕС і відмінити ті протекціоністські заходи, за допомогою яких він розвиває власне виробництво. Крім того, на їх думку, оскільки ЄАЕС знаходиться під контролем Росії то вступ Узбекистану до цього об'єднання призведе до погіршення стосунків із Заходом, і зашкодить збалансованій багатовекторній зовнішній політиці Узбекистану.

Поки Ташкент думає про можливість створення ЗВТ з ЄАЕС, у функціонуванні самої організації спостерігається низка негативних явищ. Зокрема, створення митного союзу в рамках ЄАЕС не призвело до повного скасування усіх бар'єрів і торгових вилучень із режиму вільної торгівлі в торгових стосунках між країнами-членами ЄАЕС. Кількість таких вилучень і бар'єрів досягала 71 в 2019 р.³⁰² Крім того, введення західних санкцій проти Росії з 2014 р. і зворотні російські санкції проти продовольчого і сільськогосподарського імпорту із західних країн негативно вплинули на обсяг взаємної торгівлі між країнами-членами ЄАЕС і призводять до періодичних конфліктів Росії з деякими країнами ЄАЕС, яких Росія звинувачує в потуранні контрабанді на територію Росії заборонених західних товарів.

Розбіжність поглядів узбецьких політиків щодо ЄАЕС проявила себе у голосуванні в парламенті з питання отримання Узбекистаном статусу спостерігача в ЄАЕС. 28 квітня 2020 р. законодавча палата Олій Манжалісу (парламенту) Узбекистану розглянула питання щодо

301 Обещают сплошные плюсы. 10.01.2020. URL: <https://fergana.agency/photos/114048/?country=uz>

302 ЕАЭС: пять лет между торговыми войнами и санкциями. 28.05.2019. URL: <https://p.dw.com/p/3JHhL>

необхідності отримання Узбекистаном статусу спостерігача в ЄАЕС, яке підтримали 86 депутатів, висловились проти – 32, утримались – 14 депутатів³⁰³.

11 травня 2020 р. це рішення схвалив узбецький сенат. На засіданні Вищої євразійської економічної ради ЄАЕС, що відбулося 11 грудня 2020 р., було прийнято рішення надати Узбекистану статус спостерігача при ЄАЕС. Президент Ш. Мірзієєв у своєму виступі висловив сподівання, що співробітництво Узбекистану з ЄАЕС у новій якості спостерігача дозволить Узбекистану створити нові ринки збуту для своєї продукції та усунути перешкоди на шляху торгівлі з країнами-членами ЄАЕС.

Подальший розвиток узбецько-російських відносин значною мірою залежить від результатів українсько-російської війни, яка суттєвим чином змінила міжнародний порядок денний в Євроазії та світі.

Розділ 16. Зовнішньополітичний курс Туркменістану в контексті історичної традиції та геополітики

На сьогоднішній день Туркменістан є єдиною з пострадянських держав, яка у своїй зовнішній політиці дотримується принципу постійного нейтралітету³⁰⁴. У сучасному міжнародному праві нейтралітет визначається як становище нації чи держави, яка прямо чи опосередковано утримується від участі у війні (конфлікті) між іншими державами³⁰⁵.

Поряд з Туркменістаном, офіційно статусу нейтралітету у своїй зовнішній політиці дотримуються: Швейцарія (з 1815); Ватикан (з 1929); Республіка Сан-Марино (з 1939); Австрія (з 1955); Мальта (з 1981); Камбоджа (з 1991)³⁰⁶.

Вперше про намір набути статусу постійно нейтральної держави президент Туркменістану С. Ніязов заявив у липні 1992 р. на саміті Ради з безпеки і співробітництва в Європі (зараз ОБСЄ) в м. Гельсінкі. У своїй промові туркменський лідер, зокрема, зазначав, що «невтручання у внутрішні справи інших країн, позитивний нейтралітет – ось русло політики, у фарватері якої буде слідувати нейтральний

303 Депутаты одобрили участие Узбекистана в ЕАЭС в качестве наблюдателя. 28.04.2020. URL: <https://www.gazeta.uz/ru/2020/04/28/integration-eeu>

304 Крупеня І.М. Нейтралітет, як засіб зміцнення миру та безпеки: досвід Туркменістану. *Вісник Дніпропетровського університету*, 2015. № 2. С. 148–155.

305 Хоменко Г.Д. Основи миротворчості. Київ: Видавничий дім ДЕМІД, 2008. С. 290.

306 Чекаленко Л.Д. Позаблоковість чи нейтралітет: європейський досвід. *Зовнішні справи*. 2013. № 7. С. 16–17.